

SIYASAL AFİŞLERİN DİLİNDEN TÜRKİYE'DE DEĞİŞEN DİN-SİYASET İLİŞKİSİ

DOÇ. DR. MUSTAFA MACİT*

Özet

Siyasal afişler, yalnızca seçmen tutum ve davranışlarını değiştirmeye pekiştirmeye yönelik araçlar değil, aynı zamanda kullanıldıkları dönemin sosyopolitik ortamı hakkında genel değerlendirmeler yapmaya yarayacak birer belge konumundadır. Din kavramına ya da dinî inanç ve değerlere atıfta bulunan afişler üzerine geliştirilecek tarihî, sosyolojik bir bakış Türkiye'de din-siyaset ilişkisi ve bu ilişkinin bağlamında meydana gelen değişimleri anlamada faydalı olabilir. Bu makale, tam da böyle bir amaç ve yaklaşım tarzıyla ele alınmış afişlerin metinlerinden hareketle Türkiye'de din-siyaset ilişkisinde ve bu ilişkinin bağlamında meydana gelen değişmeyi anlama gayretindedir.

GİRİŞ

Demokratik katılım araçları, oldukça çeşitlenmiş olmakla birlikte Türkiye'de katılmanın en bilindik ve yaygın rağbet gören türünün seçim olduğunu söyleyebiliriz. Seçim yoluyla sağlanan katılmanın önemli bileşenlerinden birisi de siyasal iletişim ve reklamdır. Bilindiği üzere siyasal iletişimin ve reklamın temel işlevi, seçim afişleri, ilanlar vb. araçlar yoluyla katılımı teşvik ve tercihi etkilemektir. Bu noktada dinin, dinî içerikli mesajların seçmenleri demokratik katılıma motive etmede, tercihlerini etkilemede önemli bir enstrüman olarak devreye girdiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, Türk siyasal tarihinde din ile yakından uzaktan ilişkili/ilışkisiz birçok siyasal partinin dinî içerikli mesajları öyle ya da böyle si-

*Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi DİKAB Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

yasal reklamlarda kullandıkları söylemlerinde dine başvurduğunu görmek işten bile değildir. Nasıl kullanılırsa kullanılsın, dinin konu edildiği siyasal söylemleri anlamlı kılmada etki ve katkı yapan bir sosyopolitik bağlam söz konusudur. Söylemlerden hareketle bu bağlam üzerine bir bakış, Türkiye de din ve siyaset ilişkisini anlamaya bu ilişkide meydana gelen değişimleri farklı bir açıdan görmede işlevsel olabilir. Bu çalışma, tam da böyle bir öngörü ile işe koyulmuş bir çabanın ürünüdür.

Çalışmada öncelikle çok partili demokratik hayata geçişten günümüze kadar yapılmış seçimlerde dine gönderme yapan siyasal afiş metinleri ele alınmış, kategorize edilmiştir. Sonra bu kategorizasyon bağlamında metinler içerik analizi yöntemiyle değerlendirmeye tabi tutulmuş ve metin-bağlam ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır. Söz konusu metinlerin bir ön okuması 1980 öncesi söylemler ile bu tarihten sonrakiler arasında din-siyaset ilişkisinde yaşanan değişimi ele veren bir farklılaşma olduğunu bize göstermiştir. Bu değişim ve farklılaşmayı anlamak ve açıklamak üzere eski ve yeni sosyal hareket tiplerini analiz etmeye yönelik “reaktif” ve “proaktif” kavramları konuya uydurulmak suretiyle kullanılmıştır.¹

Reaktif Dini-Siyasal Söylemler Dönemi; 1950-1980

Dinin demokratik katılım ve tercih üzerinde belirli bir etkinliği olduğu, seçmen davranışını belirleyici faktörlerden birisinin de din olduğu bilinmektedir.² Çok partili siyasete dayalı rekabetin bir bileşkesi olarak seçmenler çeşitli sorunlarıyla olduğu kadar din üzerinden / adına da politize olurlar. Türk siyasal hayatında dinin demokratik katılımı ve tercihi belirlemedeki etkinliği itibarıyla siyasal alan ve söyleme girişinin ilk belirtilelerinin çok partili hayata geçişten hemen sonra ortaya çıkması bu sebeple tesadüfi olmasa gerektir.³ Çok partili hayata geçişle birlikte İslami kenar muhalefetin oy potansiyeli rekabet ortamında önem kazanmış,⁴ çeşitli boyutlarıyla din, siyasal tercihi etkilemeye⁵ ve bu uğurda kullanılmaya başlamıştır. Artık kimi partilerin din üzerinden siyaset ve propaganda yapacağı, buna hiç bulaşmak istemeyen partilerin dahi kayıtsız kalamayacağı politik bir zemin söz konusudur.

Demokratik katılım araçları, oldukça çeşitlenmiş olmakla birlikte Türkiye’de katılmanın en bilindik ve yaygın rağbet gören türünün seçim olduğunu söyleyebiliriz.

1960’lı yıllarda Türkiye İşçi Partisinin kullandığı “Kula kulluk yetsin artık!” ibareli siyasal afiş, dinî ya da dinî inanç ve değerleri siyasal iletişimde hiç kullanmak istemeyecek bir partinin dahi herhâlde söylemi etkili kılmak adına dinî içerikli kodlamalara başvurabildiğinin çarpıcı

örneklerinden birisidir. Bu slogan, öncelikle işçi sınıfına hitap etse de mevcut sosyoekonomik yapı içerisinde her yönüyle büyük toprak sahiplerine bağımlı olan küçük toprak sahibi köylüyü de hedef almaktadır. İşçinin işverenle, küçük toprak sahibinin toprak ağalarıyla ilişkisinin kulluk ilişkisine benzediği vurgusuyla mesajın çarpıcılığını artırmak için dinî bir yükleme yapılmıştır. Türk halkının çoğunluğunun paylaştığı dinî inanca / İslam'a göre kulluk sadece Allah'a yapılır. Düz anlamıyla bu slogan, söz konusu inanca gönderme yapmaktadır. Öyle görünüyor ki, siyasi yapısı dinî söylemlerden oldukça uzak olmasına rağmen TİP, mevcut yapıyı eleştirmek, söylemini kuvvetlendirmek için etkili bir referans olarak dine başvurmak durumunda kalmıştır.⁶

TİP'in söz konusu afişinde bir tepki ya da mevcut yapıyı protestonun aracı olarak dinin kullanımının, sonraki yıllarda dinin siyasal hayat ve söylemde üstleneceği rolün işaret fişeklerinden biri olarak okunup okunamayacağı tartışmaya açıktır. Ancak yaşanan o dur ki sonraki yıllarda din, bir tepki ve muhalefetin sembolik aracı olarak siyasal alanda ve söylemde yer edinmiştir. Dinin bir politik konu olmaktan öteye geçip siyasallaştığı yıllar olan 1970'li yılların dinî atıflarla donanmış siyasal afişlerinin kabaca bir ön okuması bunun ipuçlarıyla doludur. Örneğin, "Bu zafer -millî görüşe- inananların zaferidir." (MSP 1973) ibareli afişte bizim parantez içerisine aldığımız "millî görüşe" ifadesi, afişte diğer kelimelerden oldukça küçük bir karakterde olup, asıl vurgunun "inananlar" sözcüğü üzerine olduğu anlaşılmaktadır. Afişin görsel içeriği itibarıyla "fabrika bacaları" ile birlikte "minare" göze çarpmaktadır. Görsel kodlama, sanayileşmeye karşı bir tavrın olmadığını ancak manevi değerlerin, minare sembolüyle dinin de ihmal edilmemesi gerektiğine işaret etmekte, ihmal edilmişliğine karşı bir hoşnutsuzluğu ve tepkiyi dile getirmektedir.⁷ 1970'li yıllarda yapılan seçimlerde kullanılmış "Önce iman ve ahlak" (MHP 1977), imanın ve ahlaki değerlerin ihmal edilmişliğine; "Millî ve manevi değerlerin şuurlu savunucusu AP" (AP 1977), manevi değerlerin yıpranmasına karşı tepki dile getiren seçim afişlerinden bazılarıdır.

1950'den sonra ivme kazanan sanayileşme ve şehirleşme gibi iç içe ve hızlı bir şekilde yaşanan süreçler işsizlik, üretim-tüketim dengesizliği, çarpık kentleşme, gelir dağılımında adaletsizlik gibi problemlere ve belli kesimlerde statü ve çıkar kaybına yol açmıştır.⁸ Aynı süreçler, geleneksel kimlikleri, rolleri, statüleri, değerleri ve kavramları da altüst etmekte, geleneksel yaşam tarzlarını eriten süreçlerin hızının

Çok partili siyasete dayalı rekabetin bir bileşkesi olarak seçmenler çeşitli sorunlarıyla olduğu kadar din üzerinden/adına da politize olurlar.

aksine yeni değerlere dayalı yaşam tarzlarını üretecek süreçlerin yavaş yaşanması bir yoksunluğu ve çatışmayı beraberinde getirmektedir. Bu noktalarda ortaya çıkan hoşnutsuzluklara dayalı olarak sosyal tabakalaşmadan aile, eğitim ve siyasal organizasyon örüntülerine kadar birçok şeye karşı bir tutum takınılmaktadır.⁹ Dinin bu karşı tutumları standardize ederek oya tahvil eden bir araç olarak siyasal alanda ve söylemlerde yer edindiği düşünülebilir. Nitekim 1970'li yıllarda kurulan ve Türkiye'de İslam'ın siyasallaştığının göstergesi olarak kabul edilen Millî Nizam Partisi ve Millî Selamet Partilerinin bir yönüyle kapitalizmin

“Komşusu açken, tok yatan bizden değildir.” sloganı eşitlikçi ve dayanışmacı ümmet idealine demir atarak eşitsizliğe ve adaletsizliğe karşı çıkan bir tepkinin söylemidir.

yarattığı değişim sonucu, altlarından hızla kayan sosyoekonomik tabanı dinsel ideolojiyle tutmaya çalışanların temsilcisi konumunda olduğunu gösteren veriler mevcuttur.¹⁰ Ergun Özbudun'un *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Politik Katılma* (1975) adlı araştırması, endüstrileşmeden olumsuz bir biçimde etkilenerek statü ve çıkar kaybına uğrayan esnaf ve zanaatkârların MSP'yi en çok destekleyen gruplar olduğunu göstermektedir.¹¹

Milliyetçi Hareket Partisinin 1977 seçimlerinde kullandığı normalde bir hadis metni olan “*Komşusu açken, tok yatan bizden değildir.*” ibareli afişi, zenginler ile yoksullar arasındaki uçuruma neden olan gelişmelere ve politikalara karşı gösterilen bir tepkiyi ve söz konusu problemin çözümüne yönelik bir İslami formülasyonu dillendirmektedir.¹² Bu ifade, mevcut yapının üretimi eşitsizliğe olan tepkiyi dile getir-

mekte, İslam'ın eşitlikçi ve dayanışmacı ümmet idealinin ahlaki ve sosyal yanına gönderme yapmaktadır. “*Komşusu açken, tok yatan bizden değildir.*” sloganı eşitlikçi ve dayanışmacı ümmet idealine demir atarak eşitsizliğe ve adaletsizliğe karşı çıkan bir tepkinin söylemidir. Belki de bu tepkinin meşruiyet kaynağıdır. O hâlde 1970'lerde dinin, bir yönüyle söz gelimi, zengin ve yoksullar arasındaki farkı çok büyük şekilde artırmış olan gelişmelerin ve politikaların yoksullar arasında yarattığı hoşnutsuzluğu dile getiren¹³ tepkisel tavırların ifadesi olarak siyasal alana yöneldiği ve siyasal iletişim aracına dönüştü(rüldü)ğü söylenebilir.

Hayatta uğranılan hayal kırıklığı arttıkça, muhtemel görünen gelecekte sosyal bakımdan benimsenmiş, değerli fakat bastırılmış olan amaçları gerçekleştirmede insanlar, dinî inançlara daha fazla sarılabilirler.¹⁴ Ayrıca İslam'ın, bireyin özel hayatından hukuk alanına, sosyal, kültürel ve siyasal hayattan ekonomiye kadar uzanan geniş bir kapsama sahip olmakla, iki yönlü bir ideolojik formül içerebildiğini görebiliriz. İslam, tarihsel süreç içerisinde bir yandan yönetenlere meşruiyet imkânı sağlarken diğer yandan yönetilenler için kutsal rehberden sa-

panlara karşı başkaldırma aracı olarak işlev görmüştür. Bu hâliyle İslam'ın ister meşru kabul edilen bir rejimi ayakta tutmak için olsun, isterse meşru olmaktan çıkmış bir rejimi tasfiye etmek için olsun yapılacak siyasi seferberliğin etkili sembollerini verdiği bilinir.¹⁵ Buradan hareketle değişimin beraberinde gelen yoksunluklara dayalı tepkisel tavır ya da bu tavra sahip kesimler ile İslam'ın bu ikinci yönü arasında bir seçici uyuşumun¹⁶ ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Kaldı ki, laikliğin istenilen düzeyde içselleştirilemediği bir ortamda laik mekanizmaların çözümsüz kaldığı durumların dinsel mekanizmaları tetiklemesi, çeşitli fonksiyonları-konumuz açısından siyasal muhalefet fonksiyonunu-yerine getirecek mekanizmaların olmadığı bir durumda boşluğu dinin bir ideoloji hâline gelerek doldurması muhtemeldir.¹⁷

Bütün bu değerlendirmeler ile 1980 öncesi dönemde dininin siyaset sahnesine çıkışını tek bir nedene indirgeme hevesinde olmadığımızı belirtmeliyiz. Mevcut yapının ya da değişimin getirdiği yoksunluklar olmadan da dinin siyasal alanda bir etkinliği söz konusu olabilirdi. Türkiye özelinde din-siyaset ilişkisinin tarihine kısa bir bakış, dinin siyasal alandaki etkinliğinde İslam'ın politik yapısı, seçmenlerin ya da politikacıların dinî sosyalleşme süreçleri, dinî gruplarla siyasi partilerin ilişkileri, uluslararası konjonktür vb. değişkenlerin etkisi olduğunu göz önüne sermek için yeterli olacaktır.¹⁸ Bu noktada bizim vurgulamaya çalıştığımız husus kısaca şu şekilde ifade edilebilir: Gerek buraya kadar örneklenen seçim afişleri gerekse bu afişlerin kullanıldığı yılların sosyopolitik ortamına ilişkin eldeki veriler bizi yanıltmıyorsa, 1980'li yıllara kadar dinin siyasal alana ve söyleme bir yönüyle reaktif/defansif bir tavrın ifadesi olarak yönel(til)diğiidir. Reaktif tavır, hissedilen bir tehdide yönelik geliştirilmiş tepkileri, hızlı bir şekilde yaşanan değişime ve bu değişimin ürünü yoksunluklara karşı direnişi ve savunmayı içermektedir. Bu tavır kendi kontrolü altından hızla çıkan bir sürecin ya da yaşamın tehdidine ve iddialarına karşı tepkisel bir nitelik arz eder.¹⁹ Açıkça, modernizasyon ve onun getirdikleri karşısında geleneksel yaşam alanının korunmasının sembolik bir temsili ve bu tutumun meşruiyet kaynağı olarak dinin, dinî nitelikli imaların demokratik katılım ve tercihi etkilemek üzere siyasal söylemde yer edindiğini söyleyebiliriz.

Modernizasyon ve onun getirdikleri karşısında geleneksel yaşam alanının korunmasının sembolik bir temsili ve bu tutumun meşruiyet kaynağı olarak dinin, dinî nitelikli imaların demokratik katılım ve tercihi etkilemek üzere siyasal söylemde yer edindiğini söyleyebiliriz.

Proaktif Dini-Siyasal Söylemler Dönemi; 1980 Sonrası

1980 öncesi siyasal söylemde soyut ülkülerin, ideolojilerin kalıpları içerisinde bulanıklaşan somut toplumsal gerçekler 1980 sonrası kendini yeniden açığa vurmuştur. Soyut yüce ülküler; somut sosyal ve bireysel isteklerle, hedeflerle yer değiştirmiştir.²⁰ Bunun paralelinde güncel olaylara ve ortaya atılan sorunlara sunulan çözüm önerilerine yönelik pragmatist siyasal söylemler gündemdedir.²¹ Seçmenler artık ideolojik yönelimler içerisinde değil, kendi gerçeklikleri üzerinden politize olmaya / edilmeye başlanmıştır. Darbenin aşırı ideolojik uçları budamasının dolayısıyla merkezin ve liberal söylemin güç kazanmasının etkisi

Dinî inanç özgürlüğüne ve inançlara saygıya dikkat çekilmesi, bireycilik ve insan hakları alanında meydana gelen gelişmelerle izah edilebileceği gibi, postmodernitenin dinsellikteki yükselişe kapı aralamasıyla da açıklanabilir.

olmakla birlikte²² bu durumu sadece askerî darbenin düzleştirici etkileriyle açıklamak mümkün değildir. 1980 öncesi her ne kadar ideolojik çatışmaların ön plana çıktığı yıllar olsa da toplum içten içe değişmiştir.²³

1980'li yılların toplumsal ve siyasal ortamı konusunda bu kısa giriş, bu yılların siyasal reklamlarında dine ve dinî nitelikli söylemlere pek rağbet edilmemesinin bazı nedenlerini de açığa vurmaktadır. Ancak bu, artık Türk siyasal hayatının dine veda ettiği anlamına da gelmez. Nitekim format ve göndermeler değişmiş olmakla birlikte 1990'lı yıllarda Türk siyasal söyleminde din yeniden gündemdedir: "Farklı inançların içimize sindirilmesi gerekir." (ANAP 1991), "Etnik ayırım ve mezhep, din, dil farkı gözetmeyen bir düzen geliyor..." (SHP 1991), "İnançlara saygılı laiklik..." (DSP 1991), "İrk, din, dil ve mezhep ayırımına

hayır." (CHP 1995), "Etnik ve dini kimliklere saygı" (RP 1995), "Laik cumhuriyeti koruyacağız." (CHP 1995); (DYP 1995), "DYP ile ANAP arasındaki fark; istikrar, istikrarlılık ve LAİKLİK" (DYP 1995), "Laik cumhuriyeti ödünsüz koruyacağız." (CHP 1999) şeklindeki siyasal mesajlar dinin siyasal alanda yeniden kendini gösterdiğinin örnekleridir.²⁴

1990'lı yılların siyasal afişlerinde gerek din ve inanç özgürlüğü gerekse dinî kimliklerin kamusal alana taşınması isteği ve buna karşı laiklik üzerine artan bir vurgu söz konusudur. Bu, bir dönemler çevrede sıkışan dinin şehirleşme ve bu sürecin paralelindeki sosyoekonomik değişimler yoluyla toplumsal alandaki görünürlüğüne artırmasının bir ürünü olduğu kadar, 1980'lerden itibaren tüm dünyada etkili olmaya başlayan büyük çaplı dönüşümlerin de bir sonucu olarak okunabilir. Dinî inanç özgürlüğüne ve inançlara saygıya dikkat çekilmesi, bireycilik ve insan hakları alanında meydana gelen gelişmelerle izah edilebileceği gibi, postmodernitenin dinsellikteki yükselişe kapı aralamasıyla da açıklanabilir.²⁵

"Farklı inançların içimize sindirilmesi gerekir." (ANAP 1991), "Etnik ayırım ve mezhep, din, dil farkı gözetmeyen bir düzen geliyor..." (SHP 1991) "İrk, din, dil ve mezhep ayrımına hayır." (CHP 1995), "Etnik ve dini kimliklere saygı" (RP 1995) gibi mesajların üzerinde durduğu dinî inanç farklılıkları, bireysel kimliğin öne çıkarılması sürecinin kendilerine alan açmasından ve bu yılların resmî ideolojileri ve bakış açılarını eriten ısılarından etkilenerek gündeme gelmişlerdir.²⁶

1980'lerin başında ivme kazanan postmodernite ve neoliberal politikaların etkisi altında siyaset, devlet merkezli olmaktan çok birey ve toplum merkezli olmaya yönelmiştir. Bu siyaset anlayışı küreselleşme süreci yoluyla Türkiye'yi de etkisi altına almıştır. 1990'lara gelindiğinde dışarıda önemli bir değişim daha yaşanmıştır. Türkiye için bir devlet olmanın ötesinde kamusal otoritenin temel tavrı oluşturulurken örnek alınan soyut model, otoriter ve katı hiyerarşik SSCB'nin çözülmesi ve neoliberal politikalarla birlikte merkezî devlet otoritesinin hemen her boşluğu doldurmaya yönelik kültür, toplum ve birey üzerindeki belirleyiciliğini sorgulayan bir muhakeme oluşmuştur.²⁷ Aynı zamanda sivil toplum ve insan hakları alanında yaşanan gelişmeler, dünyada esen ve yurttaşlığın önemini artıran, soyut ve despotik devlet kavramını geriye çeken rüzgâr ile kitle iletişim araçları yoluyla birleşerek Türk insanını oldukça etkilemiştir. Kısaca Türk insanı, şehirleşme, modernleşme vb. değişme ve gelişmelere mukabil, bireyselliğe katkıda bulunan kapitalizmin, bireyin özgürlüğüne vurgu yapan liberalizasyonun ve postmodernitenin yoğun etkisi altına girmiştir.²⁸ Bütün bunlar devletin denetlediği kamusal alanın daralmasını beraberinde getirmiştir. Artık devletin denetlediği kamusal alanın daralmasıyla ortaya çıkan boşluk, dinin toplumsal hayat ve bireysel bilinç üzerindeki etkinliğini artıran sivil toplum tarafından doldurulacaktır.²⁹ Böylece bu yılların geçmişe oranla daha çoğulcu atmosferinde dinî inanç, bireye kimlik kazandıran bir boyut olarak, yeniden tasarılmak üzere kamusal alana yönelmiştir. Bu mesajlar, aynı zamanda dinî inancın ve dinî inanç farklılıklarının kabulü ve tanınması dolayısıyla kamusal görünürlüğü'nün meşruiyetinin ifadesidir.

Bu yıllarda din ya da dinî nitelikli sosyal hareketler, siyasal sahneye çıkış için çabalamaktan öte siyaseti ve mevcut kamusal alanı genişletmek ve çeşitlendirmek üzere etkileme yönelimindedir. Artık din, bir tepki ve protestonun meşruiyet aracı olmaktan çok tanınma, daha fazla güç elde etmek için kaynakları

Türk insanı, şehirleşme, modernleşme vb. değişme ve gelişmelere mukabil, bireyselliğe katkıda bulunan kapitalizmin, bireyin özgürlüğüne vurgu yapan liberalizasyonun ve postmodernitenin yoğun etkisi altına girmiştir.

birleştirme ve kullanma arayışının ifadesi tavırların bileşkesi olarak siyasal alanda ve söylemde yer edinmektedir. Bu arayışın izlerini MNP, MSP geleneğinin söz konusu yıllardaki temsilcisi Refah Partisinin kullandığı afişlerde bulmak mümkündür. 1990'ların başında RP politika değişimiyle bir protesto ve fikir hareketinden çok kitle partisi olmaya yönelmiş, nitekim bu yıllarla ilgili problemlere dair mesajlarından anlaşılacağı üzere, hemen her kesimden seçmene hitap ederek önemli bir başarı elde etmiştir. RP, bir strateji değişimi ile “tebliğden propagandaya” yönelerek,³⁰ etkili bir kampanya ile her kesimden seçmene hitap etmeye çalışmıştır. Mesajlar, hem geleneksel tabana hem de hedeflenen yeni kitlelere yö-

1980 öncesi ideolojik, defansif söylemlerin yerini daha bireyselci, ofansif dinî göndermelere sahip söylemler almıştır.

nelik olarak kodlanmıştır. Örneğin, RP'nin geleneksel tabanı, dinî hassasiyetle faize karşıdır. Faize karşı var olan dinî reaksiyon, “*Faiz beni batırdı.*” (RP, 1991) başlıklı ilanda mevcut ekonomik düzenin çarpıklığı üzerinden devrededir. RP'nin faize karşı söylemi, bir yandan geleneksel tabanı hoşnut ederken aynı zamanda ilanın içeriğinde işlendiği üzere “faiz yükü altında ezilmiş, batmış bir sanayiciye” de hitap etmektedir. Benzer bir şekilde hayat kadınlarının muhatap alındığı “*Başkalarının hayatının kadınıyım... Ya kendi hayatım?*” (RP, 1991) başlıklı bir ilanda yine aynı anda hem fuhuşa haram olduğu için karşı çıkan geleneksel tabanın hem de hayat kadınlarının oyları hedeflenmektedir.³¹

RP'nin “*Faiz ve fuhuş haramdır.*”, “*Faiz alan/veren, fuhuş yapan bizden değildir.*” sloganlı ilanlarla

değil de faiz ve fuhuştan zarar gören insanların problemlerini çözmeyi vadeden mesajlarla seçmene hitap etmesi parti politikasındaki değişimin olduğu kadar din-siyaset ilişkisinde gözlenen bir değişimin de en belirgin emareleri arasındadır. Bu, aynı zamanda artık dinin, dinî nitelikli söylemlerin dışarıdan bir tepkinin değil, içeriden bir alan açma girişiminin ifadesi hâline geldiğini de göstermektedir. İlk bakışta aslında bu söylemlerin de 1980 öncesinde olduğu gibi, mevcut yapıya karşı bir tepki ve protesto içerdikleri söylenebilir. Ancak biraz derine inildiğinde söz gelimi, faize ve fuhuşa karşı tepki, dinden; dışarıdan ya da yukarıdan gelen, doktriner / ideolojik bir tepki değil, mevcut yapı içerisinden; aşağıdan yükselen somut bir tepkinin ifadesi olarak durmaktadır.

RP'nin parti vizyonu ve söylemleri ile aynı zamanda İslami kesimleri ve simgeleri kamusal alana taşımaya giriştiği de iddia edilmektedir.³² Ancak RP'nin İslami kesim ve simgelerin kamusal alana taşımaya yönelik bir talebin ürünü olduğu da söylenebilir. Yani bu noktada RP'nin, belirleyici bir neden mi yoksa

sonuç mu olduğu tartışmalı bir konudur. Kanaatimizce her iki yoruma da eşit pay biçilmelidir. Örneğin, başörtüsünü bir simge olarak ele almak ne derece doğrudur bilinmez, ama RP'nin 1991 seçim kampanyasında kullandığı, "başörtüsüyle okumak isteyen bir kız öğrencinin" ağzından çıktığı imajı verilen "Okuldan atıldım." başlıklı ilanı, İslami kesim ve simgeleri kamusal alana taşıma girişiminin bir yansıması olarak ele alınabileceği gibi, RP'nin böyle bir talebin ürünü olarak başarı sağladığına dair bir yoruma da kapı aralamaktadır. Başörtüsüyle okuma isteği, aynı zamanda geleneksel İslami kesimin şehirleşme ve sosyoekonomik değişme süreciyle modernleşme yolunda katettiği mesafenin ve bunun sonucunda kamusal alana yöneliminin, bu alanda kendine yer açma girişiminin de bir göstergesidir.³³ "Laik cumhuriyeti koruyacağız." (CHP 1995); "DYP ile ANAP arasındaki fark; istikrar, istikrarsızlık ve LAİKLİK" (DYP 1995), "Laik cumhuriyeti ödünsüz koruyacağız." (CHP 1999) vb. siyasal mesajlardan anlaşılacağı üzere 1990'lı yıllarda kamusal alan ve laiklik tartışmalarının alevlenmesi bu noktada tesadüfi ve şaşırtıcı olmasa gerektir.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle 1980 sonrası dine atıfta bulunan siyasal söylemlerin proaktif bir tutumun yansıması olduğu söylenebilir. 1980 öncesi ideolojik, defansif söylemlerin yerini daha bireyselci, ofansif dinî göndermelere sahip söylemler almıştır. Proaktif tavır, tanınma, elde etme yahut daha fazla güç elde etmek adına kaynakların birleştirilmesi ya da kullanımı olarak tanımlanabilir.³⁴ Dikkat edilirse yukarıda örneklenen söylemlerin de bu tanım çerçevesinde okunabilir oldukları görülecektir. Yukarıda belirtildiği gibi reaktif ve proaktif kavramlarını yeni sosyal hareketlerle eski sosyal hareketlerin karşılaştırması üzerine bir kullanımdan ödünç aldık. O hâlde 1990'lı yılların söylemleri için yaptığımız değerlendirmeleri desteklemek adına dinî hareket ve grupların siyasetle olan ilişkilerinin son dönemlerdeki görünümü üzerinden desteklemek mümkündür. Son bir yıl içerisinde gerek ana muhalefet partisi eski liderinin gerekse iktidar partisi liderinin "okyanus ötesine teşekkür ve selam" göndermeleriyle gündeme taşınan Okyanus ötesi kavramının açıkça ifade edilmese de bir dinî cemaat liderini işaret ettiği bilinmektedir. Konumuz açısından bu, dinî bir hareketin kamusal alanda

Dinî grup ve cemaatlerin siyasal iletişim aracı olarak kullanılması ve blok oy depoları olarak görülmesi karşılığında, istek ve taleplerinin karşılanmasına yönelik zimmi bir anlaşmayı içeren siyaset-tarikat/cemaat bağlantısı, Türkiye'de din-siyaset ilişkisinin ana damarlarından biri olmaya devam etmektedir.

meşruiyet kazanma, tanınma ve güç elde etme girişimindeki başarısı çerçevesinde yorumlanabilir.

Dinî grup ve cemaatlerin siyasal iletişim aracı olarak kullanılması ve blok oy depoları olarak görülmesi karşılığında, istek ve taleplerinin karşılanmasına yönelik zimmi bir anlaşmayı içeren siyaset-tarikat / cemaat bağlantısı, Türkiye’de din-siyaset ilişkisinin ana damarlarından biri olmaya devam etmektedir. Özellikle 1980’lerden itibaren değişen sosyopolitik yapı, diğer sivil toplulukların olduğu kadar dini grup ve cemaatlerin de toplumsal hayat ve birey üzerindeki etkinliğini artırmış, dinsel örgütlenmelerin güç ve etkinlik kazanmasına yol açmıştır.³⁵ Bu etkinlik ve gücün bir sonucu olsa gerek dinî grup ve cemaatlerin birer sivil toplum örgütü vizyonuyla kamusal görünürlük ve meşruiyetlerini takviye ettiği, günümüzde demokratik katılım ve tercih üzerinde etkili yapılar olmaya devam ettikleri gözlenmektedir. Üstelik seçim dışı katılım olanaklarının genişlemiş olduğu bir yapıda bugün, dinî grup ve cemaatlerin uzantısı olduğu anlaşılan birçok sivil toplum örgütlenmesinin seçim dışı demokratik katılım konusunda yaygın ve etkili bir faaliyet alanına sahip olduğu görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Türkiye’de din-siyaset ilişkisinde gözlenen bir değişimi ortaya koymaktadır. Çalışma sonucunda ulaştığımız kanaatlerden birincisi, dinin 1980’li yıllara kadar, bir tepki ve muhalefetin meşruiyet sembollerini veren bir ideoloji olarak siyasal alana ve söylemlere yansdığı, dönemin Türkiye’inde din-siyaset ilişkisinin bu bağlamda şekillendiğidir. İkincisi ise 1980 sonrasında bu ilişkinin bir dönüşüm geçirdiği ve dinin reaksiyoner bir tavrın değil, ofansif bir tutumun ifadesi olarak siyasal alanda ve söylemlerde kendini gösterdiğini, din-siyaset ilişkisinin bağlamında bu yönde bir değişim olduğudur.

Sosyal ya da siyasal süreçlerde ani kopma ve değişimler yaşanmaz. Her değişim veya yeni durum geçmiş üzerine oturur ve geçmişten izler taşır. Burada konu akışı içerisinde 1980 öncesi ve sonrası şeklinde bir ayrım yaparken değişim içerisinde bir süreklilik olduğu gerçeğini görmezden gelmediğimiz altını çizmek gerekmektedir. Ayrıca sosyolojinin sosyal davranışı, sosyal fenomenleri bağlamda anlama yönelimi nedeniyle olsa gerek meşrulaştırıcı bir dili vardır. Bu dilin, yer yer anlama çabası olmanın ötesine geçip telkine yönelme riski barındırdığı da görülür. Bizim çabamız eğer böyle anlaşılırsa ya da anlaşılırsa muRADİMİZİ yanlış ifade ettiğimizi peşinen kabul etmeliyiz. Olsa olsa amacımız, söylem bağlam ilişkisi kurarak hem söylemi hem de bağlamı daha iyi anlamadır. Ayrıca anlama çabasına konu olacak davranış, olay ve olgular da farklı açılardan anlaşılmaya her zaman açıktır. Üstelik herhangi yeni bir anlamının kendinden önceki anlamları geliştirdiği kadar iptal edebileceğinin de farkındayız. Bu ne-

denle burada konu üzerinde son sözü söyleme hevesinde olmadığımızı vurgulamadan geçemedik. ■

¹ Bu kavramları Jean Cohen'in Charles Tilly'e atfen sosyal hareket tiplerini değerlendirmeye yönelik bir kullanımından esinlenerek konuya uydurduğumuzu belirtmek gerekir. bk. Jean Cohen, "Strateji ya da Kimlik: Yeni Teorik Paradigmalar ve Sosyal Hareketler", çev. Çayır, Kenan *Yeni Sosyal Hareketler*, ed.: Kenan Çayır, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999, s. 116-117.

² Toprak, Binnaz "Türkiye'de Dinin Denetim İşlevi", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, Ed.: Ersin Kalaycıoğlu-Ali Yaşar Sarıbay, İstanbul: Alfa Aktüel Yayınları, 2007, s. 378.

³ Toprak, agm., s. 385; Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, 5. Baskı çev. Alagon, Yavuz İstanbul: Kaynak Yayınları, 2006, s. 255.

⁴ Ali Yaşar Sarıbay (2001), *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, 3. Baskı, Bursa: Alfa Yayınları, s. 67; Bernard Lewis, *İslam'ın Siyasal Dili*, çev. Taşar, Fatih İstanbul: Rey Yayınları, 1992, s. 12.

⁵ Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, 11. Baskı, drl. Türköne, Mümtaz'er - Önder, Tuncay İstanbul: İletişim Yayınları, 2005, s. 221; 1950'li yıllarda Ezanın Arapça okunma yasağının kaldırılmasına mecliste mutlak çoğunlukla karar verilmesi, Halk Parti milletvekillerinin de

bu kararı desteklemiş olmaları ayrıca niçin karşı çıkmadıkları sorulduğunda ise, "Onu yapsaydık da 1954 seçimlerini de kaybetseydik öyle mi"? cevabını vermiş olmaları, dinselliğin politik iktidarı denetlemeye başladığını ifade eden ilginç bir örnektir. Geniş bilgi için bkz. Toprak, agm., s. 377-388.

⁶ Macit, Mustafa (2010), *Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Siyaset; Siyasal İlan ve Reklamın Dinden*, İstanbul: Birey Yayınları, s. 63.

⁷ Macit, age., s. 85.

⁸ Boratav, Korkut "İktisat Tarihi (1908-1980)", *Türkiye Tarihi 4; Çağdaş Türkiye Tarihi 1908-1980*, 6. Baskı, ed. Sina Akşin, Cem Yayınları,

İstanbul 2000, s. 353-354; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Y. Saner Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s. 386;

Ahmad, age., s. 162-163.

⁹ Sarıbay, age., s. 53

¹⁰ Mardin, age., s. 106-107; 1970'li yıllarda kurulan ve Türkiye'de İslam'ın siyasallaştığının göstergesi olarak kabul edilen Millî Nizam Partisi ve onun kapatılmasından sonra kurulan Millî Selamet Partisi, gelir düzeyinin düşüklüğü ve bu dağılımdaki adaletsizlikten, eğitim sistemi ve politikasına kadar uzanan bir alana yayılan eleştirilere sahip bir vizyonla halkçı bir bölüşüm siyasetini savunur; hükümetin harcamalarını eleştirir ve alt tabakadaki insanların ihtiyaçlarına daha hassas olunması, maddi kalkınma yanında manevi kalkınmaya da ağırlık verilmesi gerektiğini vurgular. Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Demokrasi ve Politik Partiler*, Bursa: Alfa Yayınları, 2001, s. 63.

¹¹ Kalaycıoğlu, Ersin "1960 Sonrası Türk Politik Hayatına Bir Bakış: Demokrasi Neo-Patrimonyalizm ve İstikrar", *Türkiye'de Politik Değişim ve Modernleşme*, s. 481.

¹² Macit, age., s. 85.

¹³ Zürcher, age., s. 421.

¹⁴ Sarıbay, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, s. 52-53.

¹⁵ Sarıbay, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, s. 58-59; Lewis, age., s. 14; Mardin, Şerif *Din ve İdeoloji*, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993, s. 72.

¹⁶ Max Weber'e ait "seçici uyuşum" terimi, hiçbir toplumsal olayın tek nedene indirgenememesi gerektiğine ilişkin bir yöntemsel ilkeye gönderme yapar. Bu kavram belirli inanç, fikir veya dünya görüşü ile belirli zaman, mekân ve toplumsal gurupların tarih içerisinde adeta birbirlerini aradıklarını ve ortaya çıkardıklarını kasteder. bk. *Din ve Modernlik-Toplumbilim Yazıları I-*, drl. Çiftçi, Adil Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 67.

- ¹⁷ Geniş bilgi için bk. Mardin, *Türkiye’de Din ve Siyaset*, s. 140.
- ¹⁸ bk. Macit, Mustafa “Türkiye’de Toplumsal Değişme, Din ve Siyaset”, *Dinî Araştırmalar*, C. 10, Sayı: 30, Ocak-Nisan 2008, s. 91-121.
- ¹⁹ bk. Cohen, agm., s. 117.
- ²⁰ Bostancı, M. Naci “Siyasal Kampanyalar ve Profesyoneller” *Türkiye Günlüğü*, Sayı: 26, Ocak-Şubat 1994, s. 36-37.
- ²¹ Krş. Göle, Nilüfer “80 Sonrası Politik Kültür” *Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme*, s. 524.
- ²² Bostancı, agm., s. 36.
- ²³ En azından 1965 yılı verilerine göre % 65,58’i köylü, % 34,42’si şehirli iken, 1975 yılı verilerine göre % 58.19’u köyde, % 41.81’i şehirde yaşamaktadır. Bu oran 1985 yılında % 46,97’ye % 53,03’tür. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=39&ust_id=11, Erişim Tarihi; 24.03.2008.
- ²⁴ Macit, *age.*, s. 128, 135.
- ²⁵ Postmodernite-din ilişkisi konusunda bkz. Sarıbay, *Postmodernite Sivil Toplum ve İslam*, s. 91-92.
- ²⁶ Kahraman, H. Bülent (2002), *Postmodernite İle Modernite Arasında Türkiye; 1980 Sonrası Zihinsel, Toplumsal ve Siyasal Dönüşüm*, İstanbul: Everest Yayınları, s. 93.
- ²⁷ Kahraman, *age.*, s. 48-49.
- ²⁸ İnsel, Ahmet (1995), *Türkiye Toplumunun Bunalımı*, 2. Baskı, İstanbul: Birikim Yayınları, s. 64-65; Sarıbay, Ali Yaşar (1994), *Siyasal Sosyoloji*, İstanbul: Der Yayınları, s. 101.
- ²⁹ Bunun toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik başka birçok nedeni olduğu da kuşkusuzdur. bk. Kahraman, *age.*, s. 65 vd.
- ³⁰ Çakır, Ruşen (1994), *Ne Şeriat Ne Demokrasi*, İstanbul: Metis Yayınları, s. 81; RP’nin politika stratejisindeki değişim ve 1991 seçim kampanyası ile ilgili geniş bilgi için bkz. Ayça Alemdaroğlu, *Rethinking The Welfare Party: Analysis of The 1991 Election Campaign*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), The Institute of Economics and Social Sciences of Bilkent University, Ankara, 1999.
- ³¹ bk. Macit, *age.*, 128 vd.
- ³² Göle, Nilüfer (2000), *İslam ve Modernlik Üzerine; Melez Desenler*, İstanbul: Metis Yayınları, s. 14.
- ³³ Macit, *age.*, s.130.
- ³⁴ bk. Cohen, agm., s. 117.
- ³⁵ bk. Kahraman, *age.*, s. 65-66; Dinî olsun ya da olmasın çeşitli grupların etkinliği son 20-30 yılda Türkiye’de yaşanan siyasal ve ekonomik liberalleşmenin bir sonucu olarak görülebilir. bk. Catharina Raudvere, *Çağdaş İstanbul’da Sufi Kadınlar*, çev. Acar, Damla İstanbul: Kitap Yayınları, 2003, s.117.